

२१) शिवायलय - अष्टांगयोगाचे निरूपण

आपल्या धर्मात प्रत्येक मुद्दा हेतुनिष्ठ आहे. शिवालयाची निर्मिती ही फक्तरांच्या लीपीत योगशास्त्र साकार करण्याची रीत आहे. ती जाणून घेतल्यास मानवाचे उर्ध्वीकरण होते, असे प्राचीन ऋषिमुनींचे मत! यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधी, या अष्टांगयोगाच्या सूचक स्मरणास, शिवालयात योग्य स्थानी मूर्तस्वरूप देतात.

मंदिराच्या बाहेर यमाचे प्रतीक - भैरवमूर्ती असते. योगात पाच प्रकारच्या यमांचे वर्णन आहे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह! संबंधात प्रगट होणारी सच्चाई व सौम्यता, म्हणजे यम! भैरवाच्या खड्गाने अहंकाराचा वध करून, स्वार्पणाची दीक्षा घेऊन शुद्ध मनाने शिवालयात प्रवेश करावा. बाह्य जगाशी करण्याच्या व्यवहाराची संहिता म्हणजे यम! स्वतःसाठी तयार करायची आचारसंहिता तो नियम! सतर्क मनाने शिवालयात प्रवेश केल्यास, प्रथम नजर पडते कासवावर! ते नियमाचे प्रतीक! शौच, समाधान, तप, स्वाध्याय व ईश्वरप्रणिधान, हे पाच नियम! स्वदेहास आटोपशीरपणे आत खेचून घेण्याची कासवाची रीत मानवाने स्वतःवर नियम लादून आत्मसात करावी, हे सूचित करायला प्रत्येक मंदिरांच्या प्रवेशद्वारात कासव अधिष्ठित केलेले असते. गीतेत इंद्रियांना विषयमुक्त करण्याच्या संदर्भात देह आत ओढण्याच्या कासवाच्या कृतीचे स्मरण आहे. यम-नियमाची भूमिका स्पष्ट करून साधनेस बसावे. नंदी हे शिवाचे वाहन - आसन! योगशास्त्रात 'स्थिर सुखमासनम्' म्हटले आहे. शिवाचे आसन असण्याव्यतिरीक्त नंदी परमतत्व स्थापण्याची प्रेरणा देतो.

मंदिराच्या गर्भगृहात प्रवेश करण्यापूर्वी एका बाजूस हनुमान तर दुसऱ्या बाजूस गणेशाचे दर्शन होते. कारण आसनानंतर क्रमांक प्राणायाम आणि प्रत्याहाराचा! वायुपुत्र हनुमानाची मूर्ती प्राणाचा विजय व्यक्त करते. 'मरुत्जय' योगात चित्त शुद्ध व वश करण्याची प्रारंभिक भूमिका आहे. प्राणायामाची सिद्धी प्राप्त केल्याने शुद्ध ज्ञानावरचा पडदा दूर होतो व इंद्रियदोषांचा नाश होतो, असे मनुवचन आहे. 'इंद्रियाणां दहंते दोषः प्राणस्य निग्रहात्' या मनुवचनाचा गृद्धार्थ हनुमानाच्या लंकादहनातून प्रगट होतो. शिवमंदिरात हनुमानाचे मनःपूर्वक दर्शन घेतल्यास, मरुत आणि मनाची गतविधी पारखण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते. गणेशमूर्ती प्रत्याहाराच्या संदर्भात सुयुक्त आणि सूचक आहे. इंद्रिय बहिर्मुख असतात. कोणत्या ना कोणत्या विषयात ती रागद्वेषाचा उद्भव घडवून आणतात. त्यामुळे चित्त अशुद्ध होते. एकाग्र आणि निर्मळ चित्त, विवेक अनुसरते, त्यास म्हणतात प्रत्याहार! गणाधिपती गणपती इंद्रियविजय सूचित करतो. गणपतीच्या स्वरूपात सूक्ष्म बुद्धी आणि क्षमतेची चुणूक आहे ती प्रत्याहारास मदत करते.

गणपती आणि हनुमानदर्शन घेऊन शिवालयाच्या गाभान्यात प्रवेश करतात. त्यासाठी पाच पायच्या उत्तराव्या लागतात. पंचतत्वाच्या विनाशशील परंपरा ओलांडून अविभाज्य आणि अविनाशी आत्मलोकात प्रवेश करण्याचा तो संकेत आहे. योगाची सुरुवातीची पाच अंगे 'बहिरंग' व नंतरची तीन 'अंतरंग' म्हटली आहेत. धारणा, ध्यान आणि समाधी, ही ती तीन अंगे होत. भरकटणाच्या चित्तास एका स्थानी एकत्र करण्याची कृती म्हणजे धारणा! शिवलिंगास वेढा देऊन फणा काढणारा नाग, हे धारणेचे प्रतीक! गाभान्यातली पार्वतीची प्रतिमा 'ध्यान' सूचक! शिवाचे ध्यान पार्वतीच्या चित्तात आहे तसे कुठेही नाही. पार्वती प्रमाणे 'ध्यान, ध्यात आणि ध्येय' एकाकार करू शकणारा, समाधिवस्थेस पोहोचतो. समाधीवस्थेचे द्योतक शिवलिंग!

अष्टांगयोगसिद्धी शिवमंदिरात हात जोडताच प्राप्त होत नाही. पण महत्वाकांक्षा उच्च असावी. ती पूर्ण होईतो जीवन संपण्याची शक्यता असावी; असा विचार करून आपल्या पूर्वजांनी - ऋषिंनी अष्टांगयोगाचे सोपान शिवमंदिरात सूचक रीतीने प्रगट केले आहेत. 'दुःखालयम् अशाश्वतम्' असे गीतेत जगताचे वर्णन आहे. क्षणभंगुर दुःखालयातून मानवास शाश्वत शिवालयाकडे नेणाऱ्या या पायच्या चढण्याची प्रक्रिया म्हणजे करूणा!

डोंगरेशास्त्रांच्या प्रवचनात अष्टांगयोगाविषयी ऐकले तरी ते कळले मात्र नाही. यावर अणांनी सत्य

सांगितले, "मलाही कळलेले नाही. कळण्याच्या प्रयत्नात जीवन कमी पडेल, ही शक्यता ऋषि-मुर्णींनी व्यक्त केली आहेच. सतर्क राहण्याची सवय अंगी बाणणाऱ्यास वाढत्या वयात गृद्धार्थ काही अंशी आत्मसात होऊ शकतो. आज मुळीच न कळलेला अर्थ उद्या थोडा आणि कदाचित परवा बराच कळू लागेल!"

अण्णांचे म्हण॑ने पटले. म्हणून हा न कळलेला विचार कागदावर टिपला आहे. 'उद्या-परवा' याचे पुनःवाचन घडले तर थोडाफार गृद्धार्थ कळेल ... अशी आशा बाळगली आहे, म्हणून!

२२) प्रार्थना आणि पुरुषार्थ

रोम शहरात संत म्हणून विख्यात असलेल्या एका नावाड्याने आपल्या दोन वल्ह्यांना प्रार्थना आणि पुरुषार्थ अशी नावे दिली होती. त्याच्या नावेत प्रवास करणाऱ्याचे तिकडे आपसूक लक्ष जाई. बहुतेक लोक त्यास 'संताचे आध्यात्म किंवा थोतांड' असे नाव देऊन दुर्लक्ष करत. पण एका प्रवाशाने त्याचे कार्यकारण जाणण्याच्या प्रयत्नात संत नावाड्यास प्रश्न विचारला. त्या प्रश्नाचे उत्तर न देता, नावाडी पुरुषार्थ नावाचे वल्हे जोरजोरात फिरवू लागला आणि नाव गरगर फिरू लागली. प्रश्नकर्ता भोवंडल्याचे जाणवताच त्याने तसे करणे थांबवले. होडी यथास्थित झाली आणि प्रवाशाचा जीव भांड्यात पडला. पण नावाड्याने जोरजोरात प्रार्थना नावाचे वल्हे मारणे सुरु केले. म्हणून चक्राकारातच पण उलट दिशेस नाव गरगरू लागली. पुनश्च प्रवाशाचा प्राण कंठाशी आला, तेव्हा वल्हवणे थांबवून संताने परत होडी स्थिरावू दिली. मग किंचित हसत तो दोन्ही वल्ही योग्य रीतीने मारू लागला. पण नावाड्याचा मानस प्रवाशास उमगला नाही. म्हणून नावाडी नम्र स्वरात सांगू लागला...

"आंतरिक मार्गदर्शन आणि समजुतीविना आचरलेला पुरुषार्थ आंधळा असतो. तो मानवाला भौतिक भवसागरात गोल गोल फिरवतो - भोवळ यावी असे! पुरुषार्थविरहित प्रार्थनाही भोवळ आणणारीच! सात्विक प्रार्थनाही माणसाच्या मनात दौर्बल्य निर्माण करते. हितकर मार्ग आहे प्रार्थना आणि पुरुषार्थाच्या समन्वयाचा! आंधळा पुरुषार्थ आणि आंधळी प्रार्थना सारख्याच अर्थहीन आहेत. पुरुषार्थासमोर प्रार्थनेचा दीप प्रज्वलीत केल्यास पुरुषार्थाच्या अंधारात उजेड प्रवेश करतो. या उजेडात सन्मार्ग स्पष्ट दिसतो आणि त्यावर क्रमण करणे सोपे बनते."

फिरत्या चाकावर मातीचा गोळा ठेवला पण कुंभाराने त्याला हस्ताधार दिला नाही तर तो विकृत आकार धारण करतो. केवळ पुरुषार्थ किंवा केवळ प्रार्थनेचा उद्घोष, या प्रकारात मोडतो. प्रार्थना आणि पुरुषार्थ यांचा समन्वय मानवी जीवनास अर्थ प्रदान करतो आणि भवसागरातून जीवननौका विकासाच्या मार्गावर नेऊ शकतो.

२३) गुरु-शिष्य संवाद!

शिष्यास घेऊन गुरु नदीवर स्नानासाठी गेले. उभयतांनी नदीच्या प्रवाहात प्रवेश केला आणि शिष्याने विचारले, "परमेश्वरप्राप्तीसाठी काय करावे?" प्रश्नाचे उत्तर न देता, गुरुने त्याचे डोके पाण्यात दाबले. या अनपेक्षित कृतीमुळे शिष्य गुदमरला. मस्तक बाहेर काढण्यासाठी धडपडू लागला. गुरुची पकड जबरदस्त असल्याने, त्याला डोके वर काढता येईना. त्याने प्रयत्नांची पराकाष्टा केली. तो मरण्याची वेळ येऊन ठेपली, तेव्हा कुठे गुरुने पकड सैल केली. शिष्याने जीवाच्या कराराने प्रवाहाच्या सपाटीवर येऊन कृद्ध नजरेने गुरुकडे बघितले. पण गुरुवर त्या रागाचा परिणाम झाला नाही. ते अविचल होते. स्नान आटोपून गुरु-शिष्य परतीच्या वाटेस लागले. वास्तविक रस्त्यात शंकानिरसन करून घेत संवाद साधत परतणे, शिष्यास आवडत असे. पण तो नाराज असल्याने गप्प राहिला. त्याचा रुसवा दूर करण्याची गरज गुरुला भासली नाही. आश्रमात पोहोचले तरी त्यांच्यात एकाही शब्दाची देवाण-घेवाण झाली नाही. संध्याकाळ झाली तरी त्या अस्वरथ शांततेस नख लागले नाही.

संध्याकाळी गुरुबोधासाठी सारे शिष्य एकत्र येत. तसे त्या संध्याकाळी जमले; तेव्हाही 'त्या' शिष्याच्या चहेच्यावर स्पष्ट राग दिसत होता. "तुला प्रश्नाचे उत्तर मिळाले ना?" गुरुंनी विचारले.

"उत्तर? बाहेर येण्याचा माझा प्रयत्न यशस्वी होण्यास एका क्षणाचा विलंब झाला असता तरी श्वास खुंटून मी राम म्हटला असता. उत्तर न देता आपण जीवघेणी चेष्टा कराल, अशी मी अपेक्षा बाळगली नव्हती." तो चिडून उत्तरला.

"तुझे डोके मी पाण्यात दाबून धरले तेव्हा श्वास घेण्यासाठी तू जी धडपड केलीस, ती कशी होती ते तरी कळले का तुला? ज्या निकडीने तू श्वास घेण्यासाठी धडपडत होतास, तीच निकड आणि उत्कंठा परमेश्वर प्राप्त करण्यासाठी निर्माण होते तेव्हा परमेश्वर प्राप्त होतो. त्या निकडीशी तुझा परिचय व्हावा, यासाठी मी तुला अनपेक्षित वा धक्कादायक वाटणारी कृती केली. सत्य संकल्पाचा अभाव परमेश्वर प्राप्त न होण्याचे कारण असते. सत्य संकल्पास प्रभू कधीही व्यर्थ ठरवत नाही, हा बोधपाठ मी तुला शब्दातून नव्हे तर शब्दांपलिकडे जाऊन दिला आहे."

२४) खरा कलाकार.

एकदा एका राजाच्या दरबारात चीन आणि ग्रीस या देशातील चित्रकार एकाच वेळी आले. राजाला यातील उत्तम कलाकार कोण, ते जाणण्याची इच्छा झाली. म्हणून त्याने कसोटी करण्याचा विचार जाहीर केला. त्या हेतुने त्याने दोन्ही चित्रकारांना एका दालनात नेले. चित्र काढण्यासाठी राजाने उभयतांना समोरासमोरच्या भिंती दिल्या. एकाग्रतेचे महत्व लक्षात घेऊन दोन भिंतीच्या मधोमध अपारदर्शक जाड पडदा लटकवण्याचा आदेश दिला. उत्तम चित्र काढण्यासाठी जे हवे असेल ते सर्व मागवण्याची राजाने त्यांना सूट दिली.

लगेच चीनी कलाकाराने विविध रंग आणि छोट्या-मोठ्या प्रकारच्या कुंचले वगैरे गरजेच्या वस्तुंची यादी दिली. ग्रीक कलाकाराने मात्र फक्त भिंत घासण्यासाठी साधने मागवली. राजाला वाटले, कदाचित चित्रकलेसाठी तो स्वतःची साधने वापरत असेल. शब्द दिल्याप्रमाणे कलाकारांच्या मागणीनुसार वस्तू पुरवण्याची राजाने व्यवस्था केली.

महिन्यांनंतर ते परत दरबारात रुजू झाले. दोघांनी कसोटीस तयार असल्याचे सांगितले. चीनचा कलाकार पुढे म्हणाला, "दरबारात आम्ही दोघे बरोबर रुजू झालो असलो तरी महामंत्रीना मी आधी भेटलो होतो. महाराजांनी माझे चित्र आधी बघावे." यावर ग्रीक कलाकाराने विरोध केला नाही.

कसोटी करण्यासाठी राजा प्रथम चीनी कलाकाराच्या दालनात गेला. भिंतीवर संपूर्ण शक्तिनिशी कला प्रगट झाली होती. याहून सरस कलाविष्कार अशक्य आहे, असे राजास वाटले. चीनच्या कलाकाराची जीत गृहित धरून भारावल्या अवस्थेत त्याने दोन दालनास वेगळे पाडणारा पडदा दूर करण्याचा आदेश दिला. प्रियतमेच्या चेहऱ्यावरील नकाब दूर करावा तशा नजाकतीने ग्रीक कलाकाराने पडदा उघडला. आणि....

आश्चर्याने राजाने डोळे विस्फारले. ग्रीक कलाकारास दिलेल्या भिंतीवर चीनी कलाकाराने चित्रित केलेला देखावाच दिसत होता. पण या चित्रात त्याला अनोखी खोली प्राप्त झाली होती. त्यामुळे राजास स्वर्गीय कृती बघितल्याचा आनंद झाला.

विख्यात सुफी भक्त मौलाना रुमी यांनी वर्णन केलेला हा प्रसंग! वास्तविक ग्रीक कलाकाराने महिनाभर फक्त भिंत घासून गुळगुळीत आणि आरशासारखी चकचकीत केली होती. त्या गुळगुळीत भिंतीवर, समोरच्या भिंतीवरचे चित्र, प्रतिबिंबित झाले होते. वस्तू आणि भिंत यातील अंतर प्रतिबिंबात जपले जाते, हा विज्ञानाचा नियम आहे. हे अंतर प्रतिबिंबास खोली प्रदान करते. त्यामुळे प्रत्यक्षाहून प्रतिमा उत्कट ठरते. तिला स्वर्गीय रूप प्राप्त होते.

हे उदाहरण देऊन मौलाना रुमी सांगतात, "दुनियेत असंख्य सुंदर वस्तू आहेत. पण त्यांना सामावणाच्या स्वच्छ, ग्राह्य आणि पारदर्शक हृदयाच्या अस्तित्वाविना, त्यांचे सौंदर्य अर्थहीन ठरते. परमेश्वर सुंदर आहे; पण परमेश्वराची प्रतिमा आत्मसात करणारे हृदय अधिक सुंदर आहे. परमेश्वराच्या रूपाचे वर्णन करण्यासाठी

तत्त्ववेत्ते ज्ञानरंगांचा वापर करतात; तर परमेश्वराची प्रतिमा झोलण्यासाठी हृदय साफ आणि चकचकीत करण्यासाठी भक्ताचे जीवन खर्ची पडते. उत्तम विचार आत्मसात करण्याची कृती, उत्तम विचाराहून अधिक मोहक आणि स्वर्गीय असते."

२५) बंधन मनाचे.

सकाळ झाली. आश्रमातील दोन साधक करदर्शन करून प्राचीवंदना आणि स्नानाच्या उद्देशाने नदीकडे निघाले. ते नदीवर पोहोचले आणि स्नानासाठी नदीत उतरलेही! तोच आर्त किंकाळी कानी पडली. तिकडे दुर्लक्ष करून एक साधक शांतपणे स्नान करत राहिला. दुसऱ्याने किंकाळीच्या दिशेने मान वळवली. पाय घसरून नदीत पडलेली एक तरुणी, जीव वाचवण्यासाठी धडपडत किंचाळत होती. साधकाने आसपास बघितले. दोन्ही किनारे मोकळे होते. तिला वाचवू शकेल असे कुणीही तिथे नव्हते. खुद त्याचा सहयात्रीही स्नान करण्यात मग्न होता. साधकाने स्त्रीस्पर्श टाळायचा असतो, हे तो जाणून होता. पण मग...

क्षणार्धात त्याने मनाचा कौल घेतला. सपासप पाणी कापत तो वेगाने त्या तरुणीपाशी पोहोचला. तिचे बकोट धरून त्याने तिला किनाऱ्याशी आणले. तिला खांद्यावर टाकून तो किनाऱ्यावर गेला. कोरड्या जागेवर तिचा देह ठेवून त्याने परत नदीकडे कूच केले. तिने आभारसूचक शब्द उच्चारले, तिकडे त्याचे लक्षही नव्हते. स्वाभाविकच दुसऱ्या साधकाची प्राचीवंदना आधी संपली. जरब दिल्यागत त्याने डोळे वटारले. या साधकाचे तिकडेही लक्ष नव्हते. स्नान आणि प्राचीवंदना संपवून त्याने परतीची वाट धरली.

लांब लांब टांगा टाकत त्याला गाठून पहिला साधक रागाने म्हणाला, "आधी आश्रमात पोहोचून तू गुन्हा लपवू बघतोयस? तू तरुण स्त्रीस खांद्यावर वाहून नेलीस, हे मी गुरुदेवांना सांगितल्याविना राहणार नाही. स्त्रीचा स्पर्श व्रतभंग करतो, याचे तुला विस्मरण झाले. गुरुदेव तुला माफ करणार नाहीत."

या धमकीकडेही लक्ष न देता तो साधक शांतपणे चालत राहिला. आश्रमात जाताच रुढीचुस्त साधकाने परतायला उशीर झाल्याचे समर्थन देण्याचा आव आणून गुरुदेवांना अथ पासून इति पर्यंत सारी घटना विषद केली. गुरुदेवांची करुणामयी नजर दोघांना न्याहाळत होती. रुढीचुस्त साधकाकडे वळवून गुरुदेव निर्लेप स्वरात म्हणाले, "वत्सा, मानव्याचे जतन हेच सर्व प्रयत्नांचे अंतिम लक्ष्य असते. तेच साध्य! नियम, व्रताचरण वगैरे त्यासाठी उपयोगात आणायची साधने! साधनास साध्यापेक्षा मोठे होऊ द्यायचे नसते कधीच. शब्दांच्या पलिकडे जाऊन हे समजून घेतो त्यास नियमात तडजोड करणे गैर वाटत नाही. तोच स्वतःचे आणि इतरांचे उर्ध्वीकरण करू शकतो. तुला हे कळले नाही. प्रशांत मनाचे महत्व डावलून तू स्त्रीस्पर्शास पाप समजलास. स्पर्श फक्त देहासच होतो? ज्या स्त्रीस याने खांद्यावर घेतली, असा तू आक्रोश करत आहेस, तिचा जीव वाचवण्याचे कर्तव्य पार पडताच त्याने नदीकिनारी सोडलीही! तुझ्या मनात मात्र त्या स्त्रीने अजून ठाण मांडले आहे. दैहिक स्पर्श टाळलास तरी तू या क्षणीही तिचा भार वहन करत आहेस. व्रताचा संबंध तन-मनाशी असतो. त्यातही देहापेक्षा मनाचे महत्व अधिक, हे अजून तुला उमजलेले नाही."